

Андрій Бойда

ПОСТАТЬ ВАСИЛЯ ПОРАЙКА У СВІДЧЕННЯХ МИКОЛИ МЕЖУЄВА (за матеріалами слідчої справи)

DOI: 10.58407/litopis.240515

© А. Бойда, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7062-1978>

Метою статті є спроба реконструкції біографії маловідомого в історіографії наркома комунального господарства УСРР (1935–1936) М.Д. Межуєва та постаті В.І. Порайка за матеріалами кримінальної справи, заведеної НКВС на Межуєва влітку 1937 р.

Наукова новизна. Уперше проведено реконструкцію історичного портрета Миколи Дмитровича Межуєва (1899–1937), маловідомого в історіографії більшовицького партійного та профспілкового діяча радянської України. Основні акценти зроблені на його діяльності як керівника партійних, профспілкових і комунальних організацій УРСР. У науковий обіг введені раніше невідомі документи, що стосуються М.Д. Межуєва, а також В.І. Порайка та найближчого оточення цього партійного і державного діяча із його київського періоду діяльності (1934–1937).

Методи дослідження. Використання методів джерелознавчого аналізу сприяло систематизації первинної інформації (кримінальні справи на В.І. Порайка, М.Д. Межуєва, інші архівні документи), а використання історико-системного методу дозволило дослідити основні моменти з біографії наркома комунального господарства УСРР М.Д. Межуєва (1899–1937) та його свідчення про його керівника – В.І. Порайка, узагальнення отриманих відомостей.

Висновки. Під час пошукової роботи вдалося встановити, що Микола Дмитрович Межуєв (6.12.1899–24.10.1937) був ключовим «свідком» у справі щодо обвинувачення В.І. Порайка. Зважаючи на директиви з Кремля, жорсткі методи та стислі строки слідства, а також відсутність самої можливості для оскарження рішення суду та його негайне виконання, «покази» свідка (підозрюваного чи обвинуваченого) були потрібні лише для отримання формальних підстав для наступних арештів й обвинувачень інших українських державних та партійних діячів, так званих українцятаторів, серед яких був і В.І. Порайко, в антирадянській націоналістичній діяльності.

Ключові слова: Порайко, Межуєв, 1937, репресії, РНК УСРР (УРСР), Голодомор, Полтавщина, Київщина, наркомат комунального господарства УСРР, Київ, РСЧА, Новоград-Волинський.

Аналізуючи та реконструюючи історичне минуле, ми можемо певним чином скорегувати майбутнє. У контексті сучасних реалій, коли Україна вчергове відстоює своє право на існування в боротьбі з одвічним ворогом – Росією, актуальним є дослідження маловідомих і забутих сторінок нашої історії, які яскраво розкривають суть тривалого конфлікту інтересів обох держав. З огляду на це історія радянської України набуває нового змісту. Зокрема під час декомунізації культурного, мовного та громадського простору в Україні суспільний запит на дослідження біографій визначних представників попередніх поколінь ставить абсолютно нові завдання. Маємо потребу не лише окреслити історичні паралелі між минулим і сучасним, але й підібрати ключі до успішного та перспективного майбутнього. Розуміння та визнання помилок минулого – це перший крок до успішної стратегії на майбутнє.

Попередні наші публікації щодо обставин засудження та фізичної ліквідації екзаступника глави РНК УСРР–УРСР в 1930–1937 рр. В.І. Порайка (1888–1937)¹ та його посмертної реабілітації² дали можливість зрозуміти таке. По-перше, робота над дослідженням сталінських репресій проти української партійної еліти часів українізації в сучасних умовах отримала нове прочитання. По-друге, серед імен, названих в обох роботах, були й такі, чия діяльність не згадувалася ні в історичних, ні в краєзнавчих розвідках. До них, зокрема, належить успішний кар'єрист, оратор, культурний діяч та адміністратор, нарком комунального господарства Микола Дмитрович Межуєв (6.12.1899–25.10.1937).

Досі його біографія не була досліджена та описана в жодній науковій чи краєзнавчій публікації. Про нього лише побіжно згадано в книжці «ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи,

¹ Бойда А. Причини фізичної ліквідації Василя Івановича Порайка в 1937 р. *Сіверянський літопис*. 2022. № 4. С. 99–114.

² Бойда А. Основні юридичні процеси щодо посмертної реабілітації В.І. Порайка в 1954–1957 рр. *Сіверянський літопис*. 2023. № 2. С. 79–90.

факти, документи»³, де в посиланні вказується архівно-кримінальна справа з ГДА СБУ, яка не належала до кримінальної справи, відкритої щодо обвинувачення власне М.М. Межуєва

Автору цієї статті вдалося дослідити раніше неопрацьовані дослідниками радянських репресій протоколи допиту Межуєва, які були долучені до іншої кримінальної справи із цього ж архіву. Відтак можемо стверджувати, що віднайдена за нашим запитом справа у ф. 6 ГДА СБУ буде досліджена вперше. Також уперше зроблено аналіз тогочасних подій в контексті дослідження біографії В. Порайка та його оточення, а також – спробу реконструювати, хоча б почасти, біографію М. Межуєва.

Цей аспект проблеми порушений не випадково, адже під час пошуків матеріалів стосовно В. Порайка було зроблено запити у 18 українських та іноземних архівів, звідки отримано як відмови, так і численні документи. Тому опрацювання архівно-кримінальних справ (далі – АКС) стало не лише вагомим складовим дослідження, а можливо – однією з найбільш кропітких, інформативних та відповідальних. Важливо, що кримінальні справи є цінним джерелом не лише для уточнення основних біографічних даних досліджуваної особи (наприклад: дата та місце народження, відомості про освіту, сімейний стан, місце та час проходження військової служби, дата потрапляння в полон, членство в партії, основні місця роботи тощо). Вони є джерелом інформації, яка безпосередньо характеризує саму особистість: формування, погляди, вчинки, наслідки діяльності; а ще – ставлення до неї інших людей: представників влади, колег, друзів, рідних. На наш погляд, робота з АКС потребує уважного ставлення та правильного розуміння тогочасної ситуації для виявлення маніпуляцій, спростування фейків і встановлення фактів, що дає змогу зробити висновки, які є актуальними для сьогодення.

Варто також наголосити, що під час роботи з цими архівними матеріалами вкотре було підтверджено – цінні відомості, судження та свідчення можуть не належати до матеріалів справи конкретної особи. Оскільки у справі за обвинуваченням В. Порайка Микола Межуєв був єдиним свідком, якого викликали для проведення слідчої дії – очної ставки, вважаємо доречним дослідити архівно-кримінальну справу Межуєва із ф. 6 ГДА СБУ на наявність матеріалів, дотичних до теми дослідження. Тож автором було зроблено запит до ГДА СБУ й отримано відповідь за № 24-5-Б-545 від 09.11.2022 р. – копії кримінальної, особливої та контрольно-наглядової справи на Миколу Дмитровича Межуєва.

Окрім вивчення отриманого пакету архівних документів, додатково здійснено пошук газетних публікацій стосовно М. Межуєва в період між 1920 та 1937 рр. На основі архівного та газетного матеріалів спробуємо відтворити біографію Миколи Межуєва та проаналізувати його свідчення про Василя Порайка як такі, що зіграли вирішальну роль у долі обох діячів міжвоєнної радянської України. Оскільки біографія В. Порайка була детально розглянута в попередніх публікаціях, зосередимося на особі М. Межуєва та його свідченнях про свого колишнього керівника.

Микола Дмитрович Межуєв народився 6 грудня 1899 р. у м. Нікополь Катеринославської губернії Російської імперії в українській родині Дмитра та Мотрони Межуєвих. Оскільки у віднайдених газетних матеріалах часто зустрічається інша форма написання прізвища – Межуїв, припускаємо, що Межуєв – це русифікована версія прізвища. Батько його був матросом, мати – швачкою⁴.

Закінчивши кілька класів церковної парафіяльної школи в рідному місті, юний Микола розпочав трудову діяльність помічником кочегара на пароплаві, де вже служив його батько⁵. Незабаром в одній із слюсарських майстерень Нікополя він почав опановувати слюсарське ремесло, щоб надалі працювати в майстернях м. Катеринослава (суч. м. Дніпро). Відповідно до заповненої ним анкети арештованого, він мав робочу кваліфікацію слюсаря 9-го розряду⁶. Детальніше встановити, яким було життя Миколи Межуєва та чим він займався до 1917 р., не вдалося. Окрім описаного вище, біографічні довідки зі справи М. Межуєва не містять інших відомостей за період між 1899 та 1917 рр.

У 1917 р. М. Межуєв долучився до загонів червоної гвардії більшовиків, де перебував до 1919 р. У 1920 р. вступив до ВКП(б). У протоколі № 13 Новоград-Волинського окружного КП(б) України від 1 серпня 1937 р. про виключення М. Межуєва з партії, стверджується, що він є колишнім дезертиром із РСЧА⁷. Інших відомостей, які б підтвердили чи спростували цей факт, знайти не вдалося.

Після закінчення активних бойових дій, орієнтовно від літа 1920 по 1922 рр., він знову працює слюсарем спочатку в Катеринославі, далі в Києві у дніпровських майстернях.

³ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. Київ: Абрис, 1997. С. 166.

⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 6. Оп. 1. Спр. 45316. Арк. 153.

⁵ Там само. Арк. 151.

⁶ Там само. Арк. 16.

⁷ Там само. Арк. 162.

Брак освіти не заважав М. Межуєву позиціонувати себе як партійного функціонера, розвивати кар'єру не в робітничій сфері, а в партії. Наприклад, у газеті «Транспорт» знаходимо публікацію про збори парткомітету при одному із затонів м. Катеринослава 20 квітня 1922 р.⁸ На них М. Межуєв зробив доповідь про різничну конференцію водників та завдання профспілок у новій обстановці. Як зазначає автор статті, робітники з великим інтересом поставилися до доповіді, мали низку питань, які стосувалися галузі охорони праці та страхування. Далі відбулися дебати, а після заключного слова доповідача винесено резолюцію про схвалення роботи конференції та висловлено довіру новообраному комітету.⁹

Відтоді (від квітня 1922 р.) М. Межуєв як представник 2-го затону дніпровських майстерень в м. Києві бере активну участь у роботі партактиву. Його бачимо в списках Подільського районного парткомітету, опублікованих у газеті «Пролетарская Правда» 24 серпня 1922 р.¹⁰ У випуску за 15 жовтня 1922 р. розміщене звернення комісії з боротьби із хабарництвом на водних шляхах дніпровського транспорту. Серед членів комісії – представник Лінійного комітету профспілки працівників водного транспорту (Лінктрану) М. Межуєв¹¹. Також про п'ятьох членів цієї комісії йдеться і як про кураторів не лише водного, а й залізничного транспорту. Зокрема їх територіальна юрисдикція визначалась у межах Південно-Західної залізниці та Дніпровського водного транспорту¹². Згідно з біографією, яку уклала друга дружина М. Межуєва Євдокія під час реабілітації свого чоловіка в 1956–1957 рр., він у тому-таки 1922 р. встиг узяти участь як делегат від Дніпровського водного транспорту у Всесоюзному з'їзді водників у Москві¹³.

Загалом бачимо, що зміна місця проживання (тут йдеться про переїзд Межуєва з Катеринослава до Києва) послугувала його значному кар'єрному зростанню. Членство в партії більшовиків, до якої він долучився у 1920 р., дало змогу ввійти до партактиву й вийти з тіні невідомості та бідності рідного Нікополя.

Найбільше публікацій про діяльність Межуєва в 1923 р. в установах Дніпровського водного транспорту знаходимо в газеті «Днепровский Водник», яку видавав Дніпровський райком водників протягом 1920-х рр. Тут Межуєв представляє вже не 2-й, а 3-й затон дніпровських майстерень водного транспорту в Києві¹⁴, виступає як активний противник злиття організаційного відділу з культурним у складі Дніпровського райкому водників на 4-му з'їзді Дніпровського райкому водників 12 лютого 1923 р.¹⁵, а в травні того ж року входить до бюро каси взаємодопомоги¹⁶.

Однією з останніх помітних акцій у діяльності Межуєва в партактиві водників була участь у мітингу в с. Медведівка 1 травня 1923 р., що відбувався поблизу урочища Холодний Яр. Туди його було відряджено на показову демонстрацію за участі двох тисяч осіб. Публікація в «Дніпровському Воднику» про цей мітинг сповнена «радістю» від того, що більшовики змогли зламати опір холодноярських повстанців. Межуєв від імені водників повинен був не лише звістити «про успіхи» революції та «знищення бандитизму» в краї, а й агітувати за «важливу злуку» селян і робітників на культурному рівні. Отже, він, виступаючи в ролі агітатора, сприяв закріпленню більшовиків на півдні Київщини та намагався відвертати селян від збройного опору радянській владі¹⁷.

Завдяки такій активності серед водників, М. Межуєва стало помічати губернське керівництво, а згодом йому запропонували посаду голови Бородянського райвиконкому Київської губернії, на якій він відпрацював два роки (1923–1925). Саме на рівні губвиконкому Київщини можна було заявити про себе, для цього варто було лише брати участь у дебатах та критикувати інших представників влади. Серед тих, кого намагався критикувати Межуєв, був голова Київського губвиконкому та майбутній нарком фінансів СРСР Г.Ф. Гринько (1890–1938). Однією із таких можливостей для публічних заяв став пленум губкому Київщини в грудні 1924 р.¹⁸

Однак спроба Межуєва виграти дебати в Гринька виявилася провальною. Г. Гринько, як очільник Київщини, визнав частину акцентованих опонентом проблем, зокрема щодо

⁸ Среди водников. *Транспорт*. 1922. № 316. С. 4.

⁹ Там само.

¹⁰ От Подольского райкома. *Пролетарская Правда*. 1922. № 190. С. 5.

¹¹ Воззвание комиссии по борьбе со взяточничеством на водных путях днепровского транспорта. *Пролетарская Правда*. 1922. № 234. С. 2.

¹² На железных дорогах. *Пролетарская Правда*. 1922. № 209. С. 2.; Товарищи железнодорожники и водники! *Пролетарская Правда*. № 224. 1922. С. 2.

¹³ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 45316. Арк. 151.

¹⁴ В затонах: 3-й затон. *Днепровский Водник*. 1923. № 18 (32). С. 3.

¹⁵ 4-й день съезда: утреннее заседание 12 февраля 1923 г. *Днепровский Водник*. 1923. № 9–10 (23–24). С. 3.

¹⁶ Кто вошел в новое Бюро Кассы Взаимопомощи. *Днепровский Водник*. 1923. № 27 (41). С. 2.

¹⁷ Празднование 1-го мая – возле очага бандитизма – Холодного Яра. *Днепровский Водник*. 1923. № 34. С. 2.

¹⁸ Дебаты по докладу тов. Гринька. *Більшовик* (Київ). 1924. № 284. С. 4.

відсутності в Київській окрузі центру споживчої кооперації. Однак зауважив, що в листопаді того ж року для вирішення цього питання керівництво губернії зібрало понад 56 тис. карбованців¹⁹. Згодом, 18 грудня 1924 р. М. Межуєв, відстоюючи свої позиції, опублікує окрему статтю, присвячену проблемам кооперативного руху на Київщині. У ній він не лише розкрив проблему низької ефективності губспілки кустарів, а й критикував практику кадрових призначень зверху. На його думку, у райспілку кустарів у Бородянці (районі, який очолював Межуєв) було призначено «спекулянта». Сьогодні ми не можемо впевнено визначити мотиви автора: чи то була справжня критика, чи чергова спроба гучно заявити про себе, критикуючи дії представників губкомом²⁰.

Чим закінчився цей конфлікт і чи було врегульоване питання з кооперацією, установити не вдалося. Проте можемо сказати, що це не зупинило кар'єрного росту Межуєва, навіть навпаки – справи пішли вгору, можливо, за рахунок певного компромісу з вищим керівництвом²¹. Так, під час адмінреформи 1925 р., коли було виокремлено нову Київську округу, Межуєв був одним із тих, хто дав розширений коментар для кількох українсько-російськомовних видань із цього приводу. Він не лише пояснив через пресу основні причини утворення округу, а й розповів про передумови для нового поділу й прогнозовані позитивні наслідки в контексті децентралізації Київщини та боротьби з бюрократією²².

Установлено, що з 1928 р. М. Межуєв був членом ВУЦВК. Ще до цього протягом 1926–1927 рр. він працював головою Спілки радянських працівників торгівлі, а в 1928–1929 рр. – у наркоматі освіти в Харкові²³. У 1930 р. Межуєв повертається до адміністративно-командної роботи на місцях, зокрема протягом 1930–1931 рр. очолює Лубенську округу на посаді голови окружного виконкому, протягом 1931–1932 рр. – міськраду Вінниці, а згодом стає членом колегії наркомату комунального господарства. Протягом 1933–1934 рр. очолює міськраду в Полтаві та бере участь у роботі XVII з'їзду ВКП(б) (т. зв. «розстріляних») у Москві (26.01.–10.02.1934)²⁴.

Період перебування Межуєва в Полтаві з певних причин є «чорною» сторінкою в його біографії. Зокрема в матеріалах українських газет Галичини («Нове село»²⁵, «Діло»²⁶) та США («Свобода»)²⁷ за 1933–1934 рр. віднаходимо уривки з інтерв'ю Межуєва та його коментарі для західної преси щодо ситуації довкола голоду на Полтавщині. Так, у львівських газетах «Нове село» за 5 листопада та «Діло» за 21 жовтня 1933 р. подано переказ п'яти статей за 17–21 жовтня того ж року кореспондента англійського часопису «Manchester Guardian» в Москві Малкольма Маггеріджа (1903–1990) про голод у радянській Україні.

У викладеному матеріалі кореспондент із Британії констатує, що «Полтава, як і другі радянські міста, знаходиться на спартанському пайковому, наложеному амбітними змаганнями п'ятилітці. М'яса й товщів дуже рідко можна побачити, а як смакує цукор, більшість населення вже й забула»²⁸. Для того, щоб з'ясувати обставини цієї проблеми, журналіст бере інтерв'ю в Межуєва, який намагається маскувати її та звинувачує емігрантські громади у вигадках. Зокрема, на запитання про брак їжі взимку та весною 1933 р. для жителів Полтавщини, Межуєв цинічно відповів: «Елементи голоду були. Були й випадки голодової смерті. Але оповідання про вимирання з голоду населення, які появляються в емігрантській пресі, це вигадки. Найкраще заперечення тому це наш вдачний весняний посів та добрі жнива»²⁹.

У цьому ж матеріалі Межуєв застосовує маніпуляцію цифрами – згідно з ним у центральних медичних закладах Полтави впродовж окресленого журналістом періоду було прийнято лише бл. 2400 хворих, і начебто лише 10% не вдалося врятувати. Безумовно, указані дані суттєво відрізнялися від реальності, адже за підрахунками дослідників цієї проблеми, на Полтавщині в період Голодомору 1932–1933 рр. прямі втрати сільського населення склали бл. 30%³⁰.

¹⁹ Кінцеве слово тов. Гринька. *Більшовик*. 1924. № 284. С. 4.

²⁰ Межуєв М. Кого об'єднує губспілка кустарів – працюючих, чи спекулянтів. *Більшовик*. 1924. № 288. С. 4.

²¹ Советское строительство на селе. Что говорят крестьяне-делегаты Пленума Округисполкома: Тов. Д. Межуєв. *Киевский пролетарий*. 1925. № 49. С. 4.

²² Радянське будівництво на місцях (Наша анкета): Тов. Межуєв. *Пролетарська правда*. 1925. № 186. С. 5.

²³ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 45316. Арк. 153.

²⁴ Там само. Арк. 151.

²⁵ Англійський часопис про голод на Україні. *Нове село*. 1933. № 45. С. 6.

²⁶ Про положення на радянській Україні. *Діло*. 1933. № 282. С. 5.

²⁷ Правда про совети. *Свобода*. 1934. Ч. 266. С. 3.

²⁸ Англійський часопис про голод на Україні. С. 6.

²⁹ Центральний державний архів вищих органів України. Ф. 4465. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 62.

³⁰ Воловина О., Плохий С., Левчук Н., Рудницький О., Ковбасюк А., Шевчук П. Регіональні відмінності втрат від голоду 1932–1934 рр. в Україні. *Український історичний журнал*. 2017. № 2. С. 112.

Також цинічним, але таким, що відображає «політику партії» стосовно українського селянства, став коментар Межуєва в інтерв'ю для Вільяма Чемберліна – кореспондента американської газети «The Christian Science Monitor», щодо невідданих для більшовиків шляхів уникнення Голодомору в 1932–1933 рр.: «Спровокувати збіже було б понизило наш престиж. Оставляти збіже селянам було б їх заохотило зменшити продукцію»³¹. На тлі подій у Полтаві, де Межуєв слухняно виконав свою роль щодо мору населення голодом і заперечував в інтерв'ю західним журналістам факти злочинів радянської влади, жахливим є той факт, що голод не оминув і його власну родину. У тому ж 1933 р. у віці 64 роки від раку шлунку (голоду) в Нікополі помер робітник Дмитро Григорович Межуєв (1869–1933) – батько М. Межуєва³². Як сприйняв цю звістку Межуєв-молодший, невідомо. Про це не зберіглося ні його власних спогадів, ні свідчень під час допитів співробітниками НКВС від 9 та 12 серпня 1937 р. у межах кримінальної справи проти учасників «антирадянської націоналістичної організації», учасником якої нібито був і М. Межуєв³³.

Це була чергова хвиля репресій, розпочата телеграмою Політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р., у якій Москва вимагала від ЦК компартій союзних республік, обкомів та крайкомів посилити боротьбу з колишніми куркулями та іншими антирадянськими елементами. Для цього необхідно було негайно визначити та направити до Москви склад «судів-трижок», скласти списки підозрюваних і визначити кількість осіб, які підлягають розстрілу та заслання до таборів. Наступним документом, який дав «старт» масовим арештам, а далі – судам і розстрілам, був таємний наказ наркома внутрішніх справ СРСР М. Ежова № 00447 від 31 липня 1937 р., у якому, зокрема, йшлося про викриття членів антирадянських політичних партій, націоналістичних та інших угруповань, що мають на меті антирадянську збройну діяльність тощо³⁴.

Уже 1 серпня 1937 р. М. Межуєва було заарештовано в Новоград-Волинському, де він на той час працював головою окружного виконкому партії³⁵. Дослідивши матеріали цього кримінального провадження, можемо стверджувати, що ледь не головною постаттю, стосовно якої слідству НКВС були потрібні свідчення, був колишній «шеф» Межуєва – заступник голови РНК УРСР в 1930–1937 рр. Василь Порайко. Саме на цьому варто зосередитися, оскільки слідством «встановлено», що вони обидва – Межуєв і Порайко – були причетні до «зради», чого насправді доведено не було.

Свідчення проти М. Межуєва «вибивалися» від інших арештованих: наприклад, запитання стосовно його діяльності знаходимо в протоколах допитів екзголови Вінницького облвиконкому О. Трильського (1892–1937) за 23 липня – 9 серпня 1937 р.³⁶ та у свідченнях колишнього міського голови Одеси М. Рощенюка (1902–1937) від 26–31 липня того ж року³⁷. Головні свідчення, відібрані за тиждень до арешту Межуєва, були потрібні слідчим як формальний привід для його арешту. Адже в них Межуєв виступає не як організатор, а радше як спілник у «антирадянській змові». У постанові оперуповноваженого IV-го відділу УДБ НКВС УРСР Гольдмана про вибір арешту як запобіжного заходу від 31 липня 1937 р. зазначено, що колишній нарком комунального господарства М. Межуєв обвинувачувався у скоєнні злочинів, які передбачені ст. 54 (п. 8 та п. 11) КК УРСР, і на цій основі «являється активним учасником української антисоветської націоналістическої організації»³⁸.

Місцем подальшого перебування підозрюваного під час слідства стала камера в спецкорпусі Київської тюрми. У попередній статті нами було вказано, що В. Порайко та ряд інших фігурантів у справі довкола «держзради» соратників П. Любченка були допитані переважно в Києві³⁹. Однак, з огляду на матеріали, які вдалось отримати в 2022–2023 рр., вже після публікації вказаної статті, з'ясовано таке. По-перше, 9 фігурантів справи, яких слідство визнало керівниками або учасниками української антирадянської організації, були вивезені в спецвагонах поїзда № 6 до Москви 20 серпня 1937 р. По-друге, серед тих «особо важних преступников» були: В. Порайко, М. Межуєв, вищезгаданий О. Трильський, А. Хвиля та ін.⁴⁰

Таке маркування української партійної еліти було логічним, адже колишні боротьбисти (О. Трильський, П. Любченко, А. Хвиля, Ю. Войцеховський) та їхні соратники, зокрема

³¹ Правда про совети. Свобода. 1934. Ч. 266. С. 3.

³² Державний архів Дніпропетровської області. Ф. Р-6508. Оп. 15. Од. зб. 71. Арк. 9.

³³ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 45316. Арк. 18–95.

³⁴ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні... С. 167.

³⁵ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 45316. Арк. 2.

³⁶ Там само. Арк. 101–102.

³⁷ Там само. Арк. 105.

³⁸ Там само. Арк. 1.

³⁹ Бойда А. Причини фізичної ліквідації Василя Івановича Порайка в 1937 р. *Сіверянський літопис*. 2022. № 4. С. 103.

⁴⁰ Там само. Спр. 38353-фп. Кримінальна справа Андрія Ананійовича Хвилі. КНС. Арк. 5–6.

В. Порайко і М. Межуєв, на протигагу сталінським ставленикам в ЦК КП(б)У, направленим із Москви, все ж таки намагалися пильнувати українські інтереси, хоча і в «урізано-му» та понівеченому більшовицькою політикою та ідеологією вигляді⁴¹.

Згідно з уточненими даними, допити В. Порайка та М. Межуєва, на яких, імовірно, під тиском були «вбиті» потрібні слідству свідчення, відбувалися в Москві в період між 20 серпня та 17 вересня 1937 р. Після чого за особистим розпорядженням М. Єжова Порайко та Межуєв 19 вересня під особливим конвоєм були повернуті до Києва разом зі слідчими справами⁴².

Для фабрикування кримінальної справи щодо неіснуючої «української антирадянської націоналістичної організації» Межуєв був важливим фігурантом і свідком. Цей висновок робимо із того факту, що в його другому допиті, який відбувся в Києві 12 серпня 1937 р., особисто брав участь нарком внутрішніх справ УРСР, комісар 2-го рангу Ізраїль Леплевський (1896–1938)⁴³.

Зауважимо, що справа Межуєва порівняно з іншими кримінальними справами щодо «української антирадянської націоналістичної організації», яку вели в 1937–1938 рр., де-що відрізняється. Межуєв на допиті 9 серпня 1937 р. намагається зберегти себе, «сприяючи» слідству. Згідно з ним, до свого арешту він уже кілька років перебував в «українській антирадянській націоналістичній організації», якою керував голова РНК УРСР П. Любченко та його соратники: В. Порайко, А. Хвиля, В. Затонський. Саме ця четвірка, як твердить М. Межуєв, вела всю підпільну роботу проти радянської влади⁴⁴.

Даючи свідчення проти керівників «організації», він стверджує, що підпільники керуються як розпорядженнями, так і інструкціями, які отримують від урядів Польщі та Німеччини. Зі слів допитуваного, центр організації мав прямий контакт із цими урядами та розраховував на фізичну підтримку дій для досягнення своєї мети – «відокремлення» України від СРСР, об'єднання її з Галичиною в соборну республіку «буржуазного фашистського типу» в союзі з Німеччиною та Польщею⁴⁵.

Станом на 9 серпня 1937 р. Межуєв так описує події: на свободі залишались усі чотири «керівники» організації. Ці свідчення були формальним приводом для арешту В. Порайка та А. Хвилі в Києві 13 серпня 1937 р. Обоє заарештовано одночасно за місцем проживання – у будинку № 5 на вул. Чудновського (зараз Терещенківська, 5, де у кв. 10 проживала сім'я Порайка, а в кв. 12 – А. Хвилі)⁴⁶. На запитання слідчого про способи реалізації задуманого, Межуєв наводить такий «перелік» практичних завдань для досягнення «контрреволюційних цілей організації»: підірвати міць та обороноздатність УРСР (тобто Межуєв сприймав Україну як більшовицьку державу в конфедерації з Росією); ослабити боєздатність Червоної армії; підготувати бойові сили в тилу й спровокувати агресію проти СРСР з боку Польщі та Німеччини⁴⁷.

Порівняно з іншими справами, де ця організація не мала жодної назви, Межуєв називає її – «Український національний центр». Про неї він нібито дізнався лише в травні 1936 р. від В. Порайка та А. Хвилі (який був начальником управління мистецтв при РНК УРСР). Відтоді й до арешту Межуєв виконував певні завдання на користь організації⁴⁸. Цікаво, що таку ж назву організації (спілки) – Український національний центр (УНЦ), мав інший процес, побудований за тією самою схемою в 1931–1932 рр. Її начебто викрили органи ОДПУ УРСР як одну зі «складових» галицької Української військової організації (УВО). У ній фігурували не лише колишні члени уряду УНР (В. Голубович, П. Христюк, М. Стасюк та ін.), а й багато активістів – членів КПЗУ та безпартійних галичан, зокрема Г. Коссака, З. Фік, М. Біляка, Ф. Замора та ін.⁴⁹ Імовірно, Межуєв указав саме таку назву не випадково – справа довкола «УНЦ» була доволі гучним процесом та однією з кремлівських кампаній, спрямованих на дискредитацію українізації⁵⁰. До того ж, вона відповідала новим директивам Москви щодо посилення боротьби з антирадянськими елементами в країні.

Історія «зради» Межуєва, згідно з його відповідями, починається якраз після завершення служби в Полтаві в сер. 1934 р. Саме тоді він отримав посаду завідувача Київ-

⁴¹ Фролов М. Боротьби у КП(б)У в 20–30-ті рр. ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2001. Вип. 13. С. 127–128.

⁴² ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 38353-фп. Кримінальна справа Василя Івановича Порайка. Арк. 15.

⁴³ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 45316. Арк. 88.

⁴⁴ Там само. Арк. 18–19.

⁴⁵ Там само. Арк. 20.

⁴⁶ Бойда А. Основні юридичні процеси щодо посмертної реабілітації В.І. Порайка в 1954–1957 рр. *Сіверянський літопис*. 2023. № 2. С. 80.

⁴⁷ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 45316. Арк. 20.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Шаповал Ю. Сталінізм і Україна (Продовження). *Український історичний журнал*. 1991. № 6. С. 53.

⁵⁰ Там само. С. 51–55.

ського обласного відділу народної освіти. Згадавши про цю роботу, Межуєв одразу вказує на Кирила Івановича Топчія – зав. культпропом при Київському обкомі партії, який, зі слів допитуваного, був першою людиною, яка за допомогою негрошових хабарів «обробила» його в річці націоналізму. Зокрема, Межуєв стверджував, що часто отримував від свого колеги як літературні пайки (тобто книги за талонами), так і безоплатні квитки в театр, часто був запрошений у гості до нього додому. Допитуваний пояснював такі привілеї тим, що К. Топчій у такий спосіб намагався просувати власну націоналістичну та кадрову політику в межах відомства, підпорядкованого Межуєву.

Останній такому впливу «не противився» й поступово сам став «націоналістом», повністю керованим Топчієм. Наприклад, отримавши від своєї співробітниці Ніколаєнко донос про те, що завідувач музейного відділу обласного Дорошенко проводить контрреволюційну та націоналістичну роботу, а в самих музеях склалася доволі неблагополучна ситуація, Межуєв порушив перед Топчієм питання про зняття Дорошенка з посади та заміну його Ніколаєнко. Однак Топчій захистив свого протеже, тож Дорошенка не зняли, а Ніколаєнко була оголошена Топчієм дискредитаторкою «старих спеціалістів»⁵¹.

За матеріалами справи, схожий кейс застосовувався і в інших випадках. Наприклад, Коваленко, директор школи в одному із сіл Жашківського району Київщини, будітмо провадив відверту націоналістичну, фашистську агітацію, серед учнів активно поширювалися значки зі свастикою. Зі слів Межуєва, Топчій не лише не зняв Коваленка з посади, а й прикрив діяльність останнього, застосовавши лише непомітне стягнення з боку місцевої РПК під керівництвом Михайлова. Подальших санкцій для Коваленка не було, адже для Топчія він був найкращим шкільним директором в області. У ситуації з перевіркою Межуєвим роботи директора Всеукраїнського музейного містечка (колишня Києво-Печерська лавра) Багрія, зокрема виставки релігійних реліквій, у справу втрутився А. Хвиля. Він вказав Межуєву, що це не входить у його обов'язки, та залишив справу без подальшого розгляду⁵². Імовірно, що такими «важливими» фактами Межуєв інформував слідство про «підригну» діяльність, яку проводило його керівництво, та захист ними інших членів «організації», а ще наголошував на власних зусиллях, докладених до викриття «антиреволюційних» елементів у державних установах.

Від лютого по серпень 1935 р. М. Межуєв працював заступником голови міськради Києва за каденції Р. Петрушанського (1934–1937). На цій посаді він майже не зустрічався з Топчієм, але зберіг добрі стосунки з ним⁵³. Зауважимо, що, перебуваючи на різних посадах, Межуєв курував комунальне господарство та благоустрій, зокрема м. Києва. Наприклад, у розмові з журналістами «Вістей ВУЦВК» у квітні 1935 р. він як посадова особа розповідав про плани міста щодо перетворення Труханового острова на відпочинкову зону для киян. Зауваживши, що попри плани інших структур утворити там промислові об'єкти, місто все ж відстоєє ідею про створення зони для відпочинку. Зі слів Межуєва, на острові планувалось облаштувати пляжі, водні станції легкого типу, школу для плавання тощо⁵⁴. Однак цим планам не судилося втілитися: спочатку через репресії 1930-х, а далі – через німецьку окупацію Києва в 1941–1943 рр. Власне сам острів став рекреаційною зоною лише в 1950–1960-х рр.

Призначення 8 серпня 1935 р. М. Межуєва наркомом комунального господарства УРСР підвищило його статус. Тоді, з його свідчень, Топчій, який незабаром очолив відділ преси при ЦК КП(б)У, знову зблизився з ним і продовжив насаджувати колезі відвертий націоналізм. Зокрема, у січні 1936 р., під час гостин на квартирі Княжинського – екзаступника Межуєва по обласному, – Топчій поскаржився Межуєву на невтішні реалії стосовно українських комуністів. Попри те, що, зі слів Топчія, керівні кадри партії роблять багато галасу довкола висування українців на посади, насправді цього не відбувається. Стосовно складу співробітників міських та районних РПК на Київщині, то відсоток українців був украй малий. Топчій вважав, що українцям потрібно було об'єднатися та боротись із таким дискримінаційним становищем. Тут Межуєв цілком погоджувався та підтримував його⁵⁵. Таке ставлення до кадрової політики партійним керівництвом із Москви уже вважалось проявами націоналізму.

Свою першу зустріч із В. Порайком, яка стосувалася наркомату комунального господарства, Межуєв датує лютим 1936 р. Вона відбулася в кабінеті Порайка в Раднаркомі. Їх

⁵¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 45316. Арк. 22–23.

⁵² Там само. Арк. 23–24.

⁵³ Постанова президії ЦВК УСРР № 119 від 8 серпня 1935 р. Про настановлення тов. Межуєва М.Д. на Народного комісара комунального господарства УСРР. *Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України: за 1935 р.* Київ: Вид-во ВУЦВК «Радянське будівництво і право». № 21. С. 191.

⁵⁴ Піклування про відпочинок трудящих – справа рад (розмова з заступником голови київської міськради тов. М.Д. Межуєвим). *Вісті ВУЦВК*. 1935. 3 квітня. № 77. С. 2.

⁵⁵ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 45316. Арк. 25.

розмову він описує слідству так: після розгляду всіх робочих питань Порайко запитав про справи взагалі. Сприймавши це як данину ввічливості, Межуєв відповів, що все добре. Тоді Порайко продовжив розмову й уточнив, що мав на увазі зовсім інші «справи», адже, на його думку, «нам, українцям, варто об'єднатися». Межуєв стверджував, що був заскочений таким питанням і уточнив: «Про що йдеться, хіба ми не згуртовані?» Порайко відповів так: «Ні, я маю на увазі згуртовання українців як Західної, так і нашої України, для розв'язання принципіальних питань». Далі Порайко пояснив, що українцям треба рухати свій культурний фронт на Захід. На запитання Межуєва, чому він так вважає, адже Москва визнана союзною столицею тощо, Порайко відповів, що не варто недооцінювати західноєвропейську культуру⁵⁶.

Під час допиту Межуєв заявив, що спростовував такі твердження у відповіді Порайку тим, що його (Порайка) думки подібні до кулішівщини, що він (Межуєв) вважає: в Україні є своя лінія партії, і розмірковувати в такому річищі про культуру вони як партійні діячі не можуть. Вони із Порайком мають робити це не як письменники, а як політики. Однак Порайко продовжував розвивати свою думку й переконував Межуєва в тому, що українську культуру в умовах СРСР не варто порівнювати з культурою Західної Європи, бо остання має очевидні переваги. Водночас Порайко наголошував, що при орієнтації української культури на західну слід особливо уважно поставитися до здобутків німецької культури⁵⁷.

Далі дискусію з Порайком Межуєв описує як спробу заперечити опоненту, наводячи до прикладу французьку культуру, яка є старішою і явно не поступається німецькій. Однак Порайко все ж уперто наполягав на своєму. Межуєв намагався відстояти власний погляд, указавши на те, що будь-яка культура є класовою, й оскільки в Німеччині тоді панувала фашистська диктатура, Україні не варто було рівнятися на гітлерівців⁵⁸.

Вислухавши такі аргументи, В. Порайко заявив, що будь-яка культура, незалежно від державного устрою, має відповідний рівень, і на це треба зважати. На його думку, питання війни вирішується в такий спосіб – якщо орієнтувати українську культуру на Захід, то культури будуть зближуватися, а війна та гонка озброєнь відповідно відкладатися. Згідно з Порайком, не так важливо, хто саме вдається до гонки озброєнь – СРСР чи Німеччина, але війну це не відтягне. Тому він вважав, що, зближуючи український, польський та німецький народи, війни в такий спосіб можна уникнути. На завершення розмови Порайко зробив Межуєву таку пропозицію: «Но ви ж розбираєтесь в справах, виявляється, що ви не тільки можете слухати, але ж й вас можна послухати. Треба мати це на увазі. Ми тут маємо гурток, де збираємось, дискутуємо, треба буде й вас туди залучити»⁵⁹.

Незабаром після цієї зустрічі було ухвалене рішення ЦК КП(б)У про перевірку стану українізації наркоматів та інших органів центральної влади в Україні, задля реалізації якого створено комісію на чолі з Порайком, куди увійшов і Межуєв. На першому засіданні Порайко звів перевірку до визначення відсоткового складу наркоматів за національностями, маючи на меті визначити кількість українців у них. На думку Межуєва, такий підхід до роботи комісії повністю «викривляв» суть її існування. Через кілька днів після цього засідання Порайко зателефонував Межуєву та викликав у свій кабінет, де заявив: «Нам треба не тільки дзеркало того, що робиться в установах, а треба вжити заходів для того, щоб забезпечити кожній установі певний відсоток українців...»⁶⁰. На слідстві Межуєв стверджував, що спершу подумав, що ця пропозиція Порайка чимось нагадує методи царської Росії, де також була відсоткова норма для євреїв. Почувши думку Межуєва, Порайко образився і заявив, що той його не так зрозумів, і запропонував виконати його вказівки. Межуєв погодився і здійснив ряд суттєвих «викривлень»⁶¹.

Далі, як свідчить Межуєв, у квітні 1936 р. в будівлі української радянської РНК відбулося доволі велике засідання, тему якого він не міг пригадати напевне. За однією версією, це була звичайна нарада, за іншою – засідання Української економічної ради при РНК УСРР. Під час перерви Межуєва, який вийшов із зали засідань, запросив до свого кабінету Порайко, там на них уже чекав Хвиля. У кабінеті була готова вечера на кілька персон. Через певний час до них приєднався Топчій, який з'явився там несподівано для допитуваного, бо, на думку Межуєва, не мав жодного стосунку до наради, яка відбувалася. Під час вечери Порайко описував Хвилі їхню з Межуєвим розмову про культуру, зазначивши:

⁵⁶ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 45316. Арк. 27.

⁵⁷ Там само. Арк. 26.

⁵⁸ Там само. Арк. 27.

⁵⁹ Там само. Арк. 27–28.

⁶⁰ Там само. Арк. 28.

⁶¹ Там само. Арк. 28–29.

«Знаєте, цей чоловік з трирічною освітою, але цілком розбирається у культурних справах ... Я його пропоную потім послухати»⁶².

Далі свідчення Межуєва стають суперечливими. З одного боку, він стверджує, що під час вечері Андрій Хвиля по-дружньому щиро цікавився, як йому, людині з початковою освітою, вдавалося керувати педагогами на його попередніх посадах. А К. Топчій як давній товариш Межуєва під час цієї розмови активно хвалив свого колегу. З іншого боку, допитуваний свідчить, що впродовж усієї зустрічі Порайко, Хвиля і Топчій поводитися вкрай неприродно, бо, на думку Межуєва, вони приховали від нього свою «контрреволюційну діяльність», він начебто відчував, що його співрозмовники роблять не те, про що говорять. Також Межуєв пригадав, що за рік до цього вечора, ще у 1935 р., у нього відбулася зустріч із Хвилею в наркоматі освіти. Останній вручив йому із дарчим підписом твори Шевченка у двох томах під редакцією В. Затонського та А. Хвилі. Високо поцінувавши видання, Хвиля заявив: «До цього Шевченка росіяни занедбали й не видавали, а от бачиш, що я зробив?»⁶³. Прощаючись, Хвиля пообіцяв Межуєву при нагоді подарувати хороші картини з власної колекції.

Перегодом, після травневих свят 1936 р., зближення Хвилі з Межуєвим посилювалося. Зокрема Хвиля по-дружньому, зігравши на слабкостях останнього, подарував йому два квитки на концерт у наркомосі, він не зміг встояти перед «подачкою». При цьому Межуєва насторожило звертання Хвилі до нього одночасно на «ти» та на ім'я й по батькові. Після концерту Межуєв отримав пропозицію від Хвилі прийти в гості, де він зустрів Топчія з дружиною, Червоного із ЦК, Ткача з Українфільму. Протягом гостини, як стверджував Межуєв, його хотіли «споїти», про це він здогадався після того, як іншим гостям подали чарки для горілки, а йому дали склянку (що було образливо)⁶⁴.

Присутні та господар поцікавилися його розмовою з Порайком, він коротко переказав. Червоний підтримав ідею Порайка щодо соборної України, як і всі присутні на квартирі Хвилі. На їх погляд, Україні вже не була потрібна радянська модель управління і варто добиватися статусу самостійної держави. Відтак Межуєв «зрозумів», що за такими розмовами про «культуру» замаскована «відверта фашистська сутність»⁶⁵.

За кілька днів Межуєва запросили до кабінету Порайка. Зі свідчень Межуєва, у кабінеті Порайка він застав і Хвилю. Після короткої формальної розмови Порайко заявив Межуєву, що в Україні діє підпільний «український національний центр», який ставить за мету об'єднати всі українські сили задля створення самостійної соборної України. Зі слів Порайка, Україна є достатньо сильною, індустріальною і може самостійно зближуватися з народами Західної Європи. Побачивши, що Межуєв заскочений цим, Хвиля заявив: «Ты, Межуєв, ты уже являешься последним из всех тех, кто должен к нам примкнуть». Перелічуючи членів організації (Затонський, Кузьменко, Лісовик, Сердюк та ін.), Хвиля намагався переконати його: «Ты должен быть с нами!»⁶⁶ Порайко, як твердить Межуєв, побачивши, що той схвилюваний та розгублений, висміяв його та заявив, що перейматися не варто, адже в цьому випадку його роль явно не з тих, де він може «випасти з брички». У своїх показах Межуєв «виправдовувався», що відчув себе замкнутим і начебто вже не міг опиратися.

Далі Межуєв стверджує, що Порайко особисто давав йому вказівки стосовно його майбутнього «шкідництва». Наприклад, він цікавився в Межуєва як керівника комунального господарства найважливішими напрямками роботи цього наркомату. Почувши про житлове будівництво, Порайко дав указівку зірвати на цій ділянці будь-яку роботу. Зі слів допитаного, він (Межуєв) був переляканий та розгублений; з одного боку, він не збирався виконувати ці вказівки, а з іншого – не наважився розповісти про це вищому керівництву: П. Постишеву, П. Любченку чи С. Косіору. Він міркував так: Постишев користувався репутацією психопата та садиста, П. Любченко знав про існування «організації» і начебто сам керував нею, а перед С. Косіором йому було «соромно» із суто морального погляду⁶⁷.

Наступні його зустрічі з Порайком відбувалися без участі Хвилі. Межуєв стверджував, що Василь Іванович цікавився його настроєм, імовірно, перевіряючи його лояльність та ступінь «відданості», чим був задоволений, бо повторно дав указівку зірвати план житло-

⁶² ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 45316. Арк. 29.

⁶³ Там само. Арк. 29–30.

⁶⁴ Там само. Арк. 31.

⁶⁵ Там само. Арк. 32.

⁶⁶ Там само. Арк. 33–34.

⁶⁷ Цікаве свідчення щодо садизму Постишева, наведемо його повністю: «Я пошел к себе в Наркомат. По окончанию приема я стал думать, что мне делать. Пойти рассказать, но куда пойти. К Любченко идти нельзя, поскольку он об этой организации знает. Пойти к Постышеву – он сумасшедший, не дослушает и изобьет. Потом была мысль пойти к Косиору, думаю, он более уравновешенный человек и с ним можно будет поговорить. Но тут меня смутило одно обстоятельство, обывательская совесть взяла верх над политической принципиальностью» (Там само. Арк. 34).

вого будівництва, але поступово в кожному кварталі, діючи так, щоб «шкідництво» нікому не впадало в око. Далі, зі слів допитуваного, уся його «контрреволюційна» діяльність була повністю «керована» Порайком. Під час іншої зустрічі, наприкінці травня 1936 р., Порайко розповів про завдання та політичну програму «організації», яка нібито користувалася підтримкою урядів Німеччини, Польщі та була популярною серед багатьох більшовиків в Україні.

Наступні «покази» Межуєва стосувалися майбутніх бойових осередків у селах, які мали створюватися «підпіллям», їх він порівнював із загонами повстанців отамана Юліана Мордалевича⁶⁸. Окрім вербування військовослужбовців із числа вищих командирів РСЧА та чиновників, підготовки кадрів для «організації», Порайко, зі слів Межуєва, наголошував, що головними завданнями для «змовників» є організація «шкідництва» в промисловості та сільському господарстві. Основна мета цих дій – викликати невдоволення радянською владою серед усіх верств населення.

Далі Межуєв підсилює вагу своїх слів, даючи покази стосовно інших членів «організації». Він стверджує, що одного червневого вечора 1936 р. у кабінеті Порайка відбулася нарада підпільної організації за участі самого Порайка, Затонського, Хвилі, Лісовика, Кузьменка і Топчія. Однак пізніше, у допиті від 12 серпня 1937 р., Межуєв зменшує кількість учасників тієї вечірньої наради, називаючи, крім себе, Хвилю та Порайка⁶⁹.

Загалом, згадана нарада стосувалася здебільшого організаційної роботи та політичних планів. Межуєв стверджував, що на його запитання, чи відомо про цю організацію П. Любченку, Порайко відповів, що голова РНК УСРР не лише знає про організацію, а й добре проінформований про її членів і схвалює її діяльність. Зі слів Межуєва, найбільше уваги та часу Порайко і Хвиля приділили обговоренню питання щодо вербування кадрів у армії в межах Київського військового округу, окремо йшлося про кадри в держустановах і стан роботи з кадрами на місцях та, імовірно, про розширення діяльності «організації» на всій території України.

Стосовно «функцій» М. Межуєва було зауважено, що в його наркоматі недостатньо напружена ситуація та відсутня робота з «підривної діяльності». За цих обставин, до попередніх вказівок Порайка щодо зриву планів житлового будівництва, Межуєв нібито отримав додаткові завдання. Серед них: протягом 1936 р. він повинен був зрвати своєчасне завершення будівництва електростанцій у Дніпропетровську, Запоріжжі та Бердянську, а також водогонів для мереж водопостачання Одеси та Харкова⁷⁰.

Межуєв під час слідства, вочевидь, обмовив сам себе, стверджуючи, що всі вказівки, отримані від Порайка та Хвилі, виконав, незважаючи на те, що постановою Президії ЦВК УСРР від 20 липня 1936 р.⁷¹ його було звільнено за участь у п'яній бійці, яку він вчинив разом зі своїми підлеглими по наркомкомгоспу з архітекторами на р. Десна ввечері 6 липня того ж року⁷².

На запитання слідчих: чи брав П. Любченко участь у діях «змовників», чи лише знав про них, Межуєв відповів ствердно. Ба більше – він навіть конкретний випадок, коли Любченко «відкрився» йому як один із лідерів «контрреволюції». Так, у 20-х числах липня 1936 р., після зняття Межуєва з посади за згаданий неетичний вчинок, він відвідав Любченка в його кабінеті з метою дізнатися про свою подальшу долю, а також із наміром перевірити, чи справді Любченко має стосунок до «організації» Порайка та Хвилі.

Під час розмови Любченко цікавився рішенням секретарів ЦК щодо подальшої долі опального чиновника. Межуєв стверджував, що вищим керівництвом української компартії йому було запропоновано самому вирішити свою подальшу долю. Вислухавши колегу, Любченко заборонив йому ділитися їхньою розмовою будь з ким, навіть з керівниками «організації». До того ж голова РНК додав, що, урахувавши ситуацію в організації, необхідно провести певну кадрову ротацію. Планувалося, що голова виконкому Новоград-Волинської окружної ради М. Роценюк буде переведений до Києва на посаду першого заступника в наркомзем. Замість Роценюка на захід Київщини мав відбутися Межуєв. Звісно, що для останнього ця ініціатива не була привабливою, адже перевозити в провінцію сім'ю або жити на два дома йому було не по кишені. А тому він просив залишити його начальником будівництва будинків ЦК та РНК⁷³.

⁶⁸ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 45316. Арк. 37–39.

⁶⁹ Там само. Арк. 40, 74.

⁷⁰ Там само. Арк. 43–44.

⁷¹ Постанова президії ЦВК УСРР № 178 Про звільнення тов. Межуєва М.Д. від обов'язків народного комісара комунального господарства УСРР. *Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України: за 1936 р.* Київ: Вид-во ВУЦВК «Радянське будівництво і право», 1936. №. 2. № 25–57. С. 178.

⁷² ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 45316. Арк. 154.

⁷³ Там само. Арк. 45.

Однак П. Любченко в різкій формі заявив підлеглому: «Ты не политик, не понимаешь, что это значит»⁷⁴. Не розуміючи, про що йдеться, Межуєв попросив пояснити докладніше. На що Любченко відповів, що незабаром буде прийнята нова редакція Конституції УСРР, і на основі нових положень будуть проведені вибори. За цих обставин Любченко нібито вважав, що в інтересах «організації» Межуєву доцільніше буде працювати на посаді голови форпостного прикордонного округу, аніж керівником будівництва урядових об'єктів. На думку Любченка, саме із запропонованої посади на периферії Межуєв зможе знову потрапити до центральних органів влади, що було необхідно для збереження щонайбільше членів «організації» в межах майбутніх реформ влади, адже: «Борьба за новое должна идти под старым флагом. Никто с закрытым забралом в наш век не борется»⁷⁵.

І хоча, зі слів Межуєва, остаточно він не давав згоди на переведення, але під кінець відпустки дізнався, що його таки було направлено на запроповану Любченком посаду. На початку вересня, перед від'їздом на нове місце роботи, він відвідав Порайка, але якихось конкретних «завдань» тоді не отримав – важливо було дізнатися ситуацію на місці. У листопаді 1936 р., під час чергового візиту до кабінету Порайка, Межуєв отримав настанови щодо вербування. Від лютого по травень 1937 р. він почав отримувати конкретні «завдання» від Порайка щодо шпигування за військовими об'єктами Новоград-Волинського. Загалом таких «завдань» було три:

- доповісти про кількість танків у мотомеханізованій бригаді, яка дислокувалася на території Новоград-Волинського (у квітні 1937 р. Межуєв «передав» лише відомості про ангари, де стояли танки, але відомості про їх кількість дістати не зміг);

- розвідати інформацію щодо розташування підземних точок (споруд) у межах міста, але й цього Межуєв дізнатися не зміг⁷⁶;

- оглянути все наявне в гарнізоні округи озброєння під час парад у місті 1 травня 1937 р. Однак, попри вказівку Й. Якіра вивести всі війська на парад, за кілька днів до заходу це рішення було скасоване наказом наркома оборони СРСР К. Ворошилова, де дозволялося вивести на парад лише окремі підрозділи. Наказ із Москви отримав особисто начальник гарнізону Г. Зусманович⁷⁷.

Межуєв стверджував, виправдовуючись, що він не з власної волі став виконувати «завдання фашистського агента Порайка»⁷⁸. Однак зазначив, що «завербував» 15 осіб, зокрема, 5 – за місцем останньої роботи, а ще двох до липня 1936 р. в наркоматі комунального господарства. Проте слідчих більше цікавили відомості про шпигунську роботу Порайка через доступ до документів уряду. Відтак Межуєв «згадує», що нібито бачив протоколи ЦК КП(б)У на столі в Порайка, які той отримував від Любченка. Додали ваги його «свідченням» і згадки про те, що Порайко викликав до себе людей, які відбували за кордон, і давав їм вказівки «явно ворожого характеру».

Також М. Межуєв стверджував, що Порайко зловживав золотими ліцензіями з Москви на розміщення замовлень за кордоном. Зокрема на початку 1936 р. Межуєв спільно зі своїми підлеглими інженерами та представниками Держплану обговорювали в кабінеті Порайка замовлення вуличних комбайнів на 250 тис. рад. карбованців для інфраструктурних потреб м. Києва. Оскільки такі машини виготовлялися в Швеції, Франції та Німеччині, найкращим варіантом, зі слів допитуваного, були французькі екземпляри – як за цінами, так і за новизною. Проте Порайко наголошував, що машини краще замовити саме в Німеччині, хоча вони були громіздкими та технічно застарілими. Зміна країни постачальника тривала б близько 15 днів. У результаті дій Порайка кредит на закупівлю машин було втрачено, а кошти перейшли до інших організацій. Так само Порайко відстоював німецьку лінію й під час інших держзамовлень⁷⁹.

У червні 1937 р. мала відбутися чергова зустріч Порайка та Межуєва. Однак, через ситуацію з арештом Якіра та іншими слідчими діями, Топчій попередив свого колегу про те, що до Порайка краще не приходити. Слід зауважити, що на другому допиті Межуєва, 12 серпня 1937 р., взяв участь нарком внутрішніх справ УРСР І. Леплевський, а також начальник IV-го відділу УДБ НКВС УРСР лейтенант держбезпеки Г. Коркунов та його помічник, мол. лейтенант держбезпеки Д. Перцов⁸⁰.

Другий допит Межуєва був ніби скороченим варіантом допиту від 9 серпня 1937 р. Слідством були уточнені обставини довкола «злочинів» Хвилі, Порайка та Любченка, а також додаткові свідчення про контакти Порайка з іноземними консульствами. Імовірно,

⁷⁴ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 45316. Арк. 46.

⁷⁵ Там само. Арк. 46.

⁷⁶ Там само. Спр. 40215. Т. 1. Арк. 215.

⁷⁷ Там само. Спр. 45316. Арк. 94.

⁷⁸ Там само. Арк. 49.

⁷⁹ Там само. Арк. 50–51.

⁸⁰ Там само. Арк. 88.

це було зроблено для того, щоб «закріпити» картину «злочинної» діяльності антирадянської націоналістичної організації та її керівників в уряді радянської України. Зокрема до свідчень Межуєва додалася «згадана» інформація, нібито почута від Топчія, про те, що Порайко ще до створення організації мав хороші контакти з німецькою розвідкою. Межуєв «пригадав», що в листопаді 1936 р. Топчій повідомляв йому, що Червоний завдяки Порайку мав контакт із польським та німецьким консульствами в Києві. Також Межуєв поділився новою інформацією про те, що через Юшкевича, колишнього уповноваженого представника в Празі, Порайко активно підтримував контакти зі своєю родиною в Галичині, завдяки чому мав можливість передавати додому листи та іншу кореспонденцію⁸¹.

Під час слідства Межуєв та Порайко зустрілися на очній ставці 17 жовтня 1937 р. в одній із камер Київської тюрми. На всі звинувачення Межуєва щодо шпигунства, вербування та антирадянських завдань Порайко відповідав запереченням. Він не підтвердив ні попередніх свідчень Межуєва, ні нових. Так, Межуєв на очній ставці «згадав» про те, що Порайко дав «завдання» начальнику Дніпровського держпароплавства І.Я. Сердюку стосовно диверсії на мосту через Дніпро в Черкасах. На думку Межуєва, ці дії могли призвести до численних жертв на пароплавах, які проходили під цим мостом, і тому він попередив Сердюка про можливі наслідки. Жодне зі звинувачень Межуєва Порайко не підтвердив⁸².

Так само нічого не підтвердив із показів Межуєва інший допитаний у справі – колишній співробітник Київського облфінвідділу Михайло Васильович Іщенко (1892–24.10.1937). Під час очної ставки 11 жовтня 1937 р. Іщенко заперечив усі звинувачення Межуєва щодо свого «вербування» та участі в «організації». Єдине, що було правдою, зі слів Іщенка, – це знайомство з Межуєвим від 1925 р. та низка зустрічей протягом 1935–1937 рр., які не містили жодних розмов на антидержавні теми й стосувалися лише робочих питань⁸³.

Незважаючи на те, що Межуєв ще 19 серпня 1937 р. написав звернення до наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова зі «щирим каяттям» і проханням про помилування⁸⁴, доля екснаркомкомгоспа УРСР була вирішена наперед. Зокрема в списку осіб по Українській РСР, які підлягали суду Воєнної колегії Верховного Суду СРСР, за підписами Сталіна, Молотова, Мікояна, Ворошилова та Кагановича від 21 жовтня 1937 р. Межуєв (№ 55 у списку) та Порайко (№ 67 там само) були визнані такими, які підлягали засудженню за першою категорією, тобто до розстрілу⁸⁵.

Тому вирок, винесений Воєнною колегією Верховного Суду СРСР в м. Києві 23 жовтня 1937 р., яким М. Межуєва було визнано винним у злочинах, передбачених ст. 54-1а КК УРСР (зрада Батьківщині), ст. 54-7 КК УРСР (економічна контрреволюція), ст. 54-8 КК УРСР (терористичний акт), ст. 54-11 КК УРСР (готування до контрреволюційних злочинів), та засуджено до вищої міри покарання (розстрілу) з конфіскацією майна, – був лише юридичною формальністю⁸⁶ для фактичного виконання рішення, прийнятого за два дні до цього в Кремлі. Вирок було виконано негайно в м. Києві 24 жовтня 1937 р.⁸⁷

За зверненням дружини М. Межуєва Євдокії Савватівни Онищук від 3 квітня 1956 р. із проханням переглянути справу її покійного чоловіка та реабілітувати його⁸⁸, відповідне рішення було прийняте Військовою колегією ВС СРСР у Москві 17 грудня 1957 р.⁸⁹ Рішенням Київського обкому Компартії України він також був реабілітований і по партійній лінії (посмертно)⁹⁰.

Висновки. Під час проведеної пошукової роботи вдалося встановити, що Микола Дмитрович Межуєв (6.12.1899–24.10.1937) був ключовим «свідком» у справі щодо обвинувачення В.І. Порайка. Згідно з показами М.Д. Межуєва стосовно його «вербування» та подальшої участі в «антирадянській українській націоналістичній організації», В.І. Порайко відігравав одну із провідних ролей у її створенні та організації підривної діяльності. Намагаючись пом'якшити своє становище перед слідством, Межуєв стверджував, що на нього чинили моральний тиск і вдавалися до підкупу, якому він намагався опиратися. Зважаючи на директиви з Кремля, жорсткі методи та стислі строки слідства, а також відсутність самої можливості для оскарження рішення суду та його негайне вико-

⁸¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 45316. Арк. 74.

⁸² Там само. Арк. 112–116.

⁸³ Там само. Арк. 121–125.

⁸⁴ Там само. Арк. 96–104.

⁸⁵ Російський державний архів соціально-політичної історії. Ф. 17. Оп. 171. Спр. 412. Арк. 54.

⁸⁶ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 45316. Арк. 134.

⁸⁷ Там само. Арк. 135.

⁸⁸ Там само. Арк. 148.

⁸⁹ Там само. Арк. 212.

⁹⁰ Там само. Арк. 213.

нання, «покази» свідка (підозрюваного чи обвинуваченого) були потрібні лише для отримання формальних підстав для наступних арештів та обвинувачень інших українських державних і партійних діячів, так званих українізаторів, серед яких був і В.І. Порайко.

Важливо, що всі «дії» членів «організації» не мали практичного результату, наслідків. Усе слідство базується на стадії підготовки, антирадянських розмовах, вербуванні членів, припущеннях. Доказова база ґрунтується на показах окремих осіб, зокрема Межуєва, не підтверджених іншими слідчими діями – очними ставками, відсутні речові докази – документи тощо. Однак цього було достатньо для винесення смертних вироків і знищення практично всієї української державної та партійної еліти під час репресій 1936–1937 рр. З огляду на «свідчення» та інші відомості, які були описані в архівних документах, важко сказати, чи є в тих свідченнях хоч якась доля правди. Водночас очевидним є те, що намагання українців, представників радянської влади в Україні, чинити опір утискам Москви та зберегти хоча б деякі елементи національної державності в межах фіктивної конфедерації, з власною внутрішньою та зовнішньою політикою, і стало причиною їхнього фізичного знищення.

Доля М.Д. Межуєва, яка в цій публікації вперше проаналізована й упорядкована як біографічний нарис, надалі потребує доповнень, уточнень та пошуку раніше невідомих фактів. У подальших роботах необхідно детальніше дослідити його діяльність в установах Дніпровського водного господарства, кар'єрний ріст в органах влади, його роль в організації злочинного Голодомору 1932–1933 рр., київський (1933–1936) та новгород-волинський (1936–1937) періоди життя.

References

Boida, A. (2022). Prychyny fizychnoi likvidatsii Vasylia Ivanovycha Poraika v 1937 r. [Reasons for the physical liquidation of Vasyl Ivanovych Poraiko in 1937]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 99–114.

Boida, A. (2023). Osnovni yurydychni protsesy shchodo posmertnoi reabilitatsii V.I. Poraika v 1954–1957 rr. [Main legal proceedings regarding the posthumous rehabilitation of V.I. Porayko in 1954–1957]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 79–90.

Frolov, M. (2001). Borotbysty u KP(b)U v 20–30-ti rr. XX st. [Wrestlers in the Communist Party of Ukraine in the 20s and 30s of the 20th c.]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu – Scientific works of the faculty of history of Zaporizhzhia state university*, 13, P. 165–175.

Shapoval, Yu. (1991). Stalinizm i Ukraina (Prodovzhennia) [Stalinism and Ukraine (Continued)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 6, P. 45–55.

Shapoval, Yu., Prystaiko, V., Zolotarov, V. (1997). ChK-HPU-NKVD v Ukraini: osoby, fakty, dokumenty [K-GPU-NKVD in Ukraine: persons, facts, documents]. Kyiv, Ukraine.

Volovyna, O., Plokhii, S., Levchuk, N., Rudnytskyi, O., Kovbasiuk, A., Shevchuk, P. (2017). Regionalni vidminnosti vtrat vid holodu 1932–1934 rr. v Ukraini [Regional differences in losses from the 1932–1934 famine in Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 2, P. 76–116.

Бойда Андрій Васильович – аспірант кафедри історії України і методики викладання історії Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, м. Івано-Франківськ.

Boida Andriy – postgraduate student at the department of history of Ukraine and methods of teaching history at V. Stefanyk Prykarpattia national university, Ivano-Frankivsk.

E-mail: boida29serpna@gmail.com

THE FIGURE OF VASYL PORAYKO IN MYKOLA MEZHUEV'S TESTIMONY (BASED ON THE MATERIALS OF THE INVESTIGATION CASE)

The purpose of the article is an attempt to reconstruct the biography of M.D. Mezhuzhiev, a little-known in the historiography of the people's commissariat of communal services of the Ukrainian SSR (1935–1936), and the figure of V.I. Porayko based on materials of the criminal case instituted by the NKVD against Mezhuzhiev in the summer of 1937.

Scientific novelty. For the first time, the historical portrait of Mykola Dmytrovych Mezhuzev (1899–1937) as an unknown bolshevik party and trade union leader of Soviet Ukraine was reconstructed. The main emphasis is placed on his activities as a leader of party, trade union and communal organisations of the USSR. Previously unknown documents relating to M.D. Mezhuzhuyev, as well as V.I. Porayko and the inner circle of this party and state leader from his Kyiv period (1934–1937) are introduced into scientific circulation.

Research methods. The use of methods of source analysis contributed to the systematisation of primary information (criminal cases against V.I. Porayko, M.D. Mezhuzev and other archival documents), and the use of the historical and systematic method allowed to study the main points from the biography of the people's commissariat of communal services of the USSR M.D. Mezhuzev (1899–1937) and his testimony about his leader – V.I. Porayko, to summarise the information obtained.

Conclusions. In the course of the search work, it was established that Mykola Dmytrovych Mezhuiev (6.12.1899–24.10.1937) was a key «witness» in the case against V.I. Porayko. Given directives from the Kremlin, harsh methods and short timeframes of the investigation, as well as the absence of any possibility of appealing the court decision and its immediate execution, the «testimony» of the witness (suspect or accused) was needed only to obtain formal grounds for the subsequent arrests and charges of other Ukrainian state and party figures, the so-called Ukrainisers, including V.I. Porayko.

Key words: Porayko, Mezhuiev, 1937, repressions, people's commissariat of the USSR (USSR), Holodomor, Poltava region, Kyiv region, people's commissariat of communal services of the USSR, Kyiv, RSFSR, Novohrad-Volynskiy.

Дата подання: 28 лютого 2024 р.

Дата затвердження до друку: 20 жовтня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Бойда, А. Постаць Василя Порайка у свідченнях Миколи Межуєва (за матеріалами слідчої справи). *Сіверянський літопис*. 2024. № 5. С. 121–134. DOI: 10.58407/litopis.240515.

Цитування за стандартом APA

Boida, A. (2024). Postat Vasyliya Poraika u svidchenniakh Mykoly Mezhuieva (za materialamy slidchoi spravy) [The figure of Vasyl Porayko in Mykola Mezhuiev's testimony (based on the materials of the investigation case)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 121–134. DOI: 10.58407/litopis.240515.

